

Передмова наукового редактора

Редьярд Кіплінг у вірші про англійський прапор питає: «І що можуть знати про Англію ті, хто тільки Англію знає?» Ця фраза застосовна до історії кожної країни, надто ж України. Наша історія так глибоко пов'язана зі світовою, що без урахування цих зв'язків годі зрозуміти головні події українського минулого: хрещення Русі, появу козацтва, повстання Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, творчість Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки, національні визвольні змагання XX століття й Голодомор, Чорнобиль, проголошення незалежності 1991 року і, нарешті, теперішню російсько-українську війну, що стала поворотним пунктом сучасної світової історії.

Таке розуміння не було можливим за радянських часів. Українську історію тоді розглядали суто в контексті російської — так, начебто українці з'явилися на світ лише для того, щоб об'єднатися з росіянами і спільно будувати комунізм. Після постанови незалежної України в 1991 році перемогла візія української історії як самостійної наукової та освітньої дисципліни. Поступово відбулося вписування нашого минулого в ширший європейський контекст, а згодом стало зрозуміло, що навіть цього контексту недостатньо: історію України необхідно трактувати як частину світової.

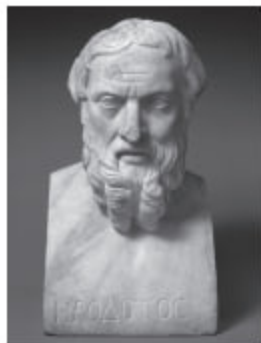
У 2017 році Міністерство освіти і науки України ухвалило стратегічно важливе рішення — об'єднати історію України та світу в інтегрований курс. Та це той випадок, коли легше сказати, ніж зробити. Бо вписування минулого України у світову історію вимагає такого обсягу знань, який не до снаги опанувати одній людині чи навіть колективу авторів. Видавництво «Портал» поставило собі за мету подолати цю перешкоду, створивши робочу групу з науковців, інтелектуалів, освітян, психологів, а також редакторів, які мають досвід роботи з українськомовними історичними виданнями.

Результатом стала поява десяти «Навігаторів» — посібників, що поєднують головні сюжети української та світової історії; вони написані достатньо просто, щоби бути цікавими школярам і студентам, і достатньо кваліфіковано, щоби стати підмогою для вчителів. Авторкою ідеї була засновниця й директорка «Порталу» Олена Хіргій, яка попросила мене стати науковим редактором проекту. Робота розпочалася зі стратегічних сесій, які тривали протягом усього 2020 року. Сам проект був виконаний у рекордні терміни — чернетки «Навігаторів» постали до кінця 2021 року. Подальшу працю з ними призупинила повномасштабна війна, та після кількох місяців вимушеної перерви робота відновилася. Затримка пішла «Навігаторам» на користь: перші варіанти змогли відлежатися, і до нової наукової редакції кожного тому

Що таке історія?

Ви колись чули вислів «увійти в історію»? А «вклепатися в (не)приємну історію»? У слова «історія» в цих двох випадках геть різний сенс, єге ж? І якщо ми спробуємо перекласти їх англійською, то матимемо різні відповідники: не лише передбачуване history, а й story. Перше слово позначає велику історію, друге — повсякденну, побутову. Та вони пов'язані: велика історія (те, що ми називаємо знанням про минуле) складається з мільйонів дрібних (тих, що розповідають про окремі події, які десь із кимось трапилися), наче пазл — із маленьких фрагментів.

Щоб зрозуміти різницю між науковим історичним знанням і просто оповідками про минуле, слід звернутися до початків власне історичної науки. Першим професійним істориком вважають давнього грека Геродота — його навіть називають «батьком історії».

Посмертний бюст Геродота.

І раніше були люди, які оповідали про минуле, але принципова новизна Геродотових праць полягала в питанні, яке він собі поставив: **«Чому елліни воюють із варварами?»** І всю оповідь про минуле він вибудував так, щоб на це запитання відповісти.

Окрім того, Геродот — ще у V столітті до Різдва Христового — проголосив **принцип об'єктивності**: на його думку, історик мусить неупереджено дивитися на події.

Як ми говоримо про історію?

Утім, із розвитком наукової думки люди зрозуміли, що неможливо бути повністю об'єктивними. Історик, як і будь-яка інша особа, залежить від свого світогляду, інформаційного поля, у якому перебуває. Проте люди часто не усвідомлюють своєї суб'єктивності й упередженості.

Наприклад, спробуймо відповісти на просте питання: **що відбулось у світовій історії 12 жовтня 1492 року?**

Сталось дещо епохальне — португальська експедиція на чолі з Христофором Колумбом висадилася в Новому Світі. А тепер уважно придивімося до слів, які вживаємо, щоб описати подію.

Традиційно її називають **«відкриттям Америки»**. Така назва начебто виходить із самої логіки того, що сталось: європейці висадилися в Америці (власне, на острові поруч, але це вже не так важливо для наших роздумів), тож відкрили для себе нову частину світу. Українці — теж європейці, а отже, ми сприймаємо історію в європоцентричній традиції.

Та спробуймо поглянути з іншого боку: жили-були собі люди — у світі, який для них був цілковито старим. Аж тут прибули на кораблях інші люди — і почали привласнювати землі й ресурси. Навіть мешканців цих земель європейці назвали на свій лад — індіанцями, адже думали, що прибули до берегів Індії. І як назвати подію з такого погляду? Окупація, загарбання? Зараз в Америці¹ можна натрапити на нейтральний термін — **«зустріч цивілізацій»**.

Варто пам'ятати, що всі автори «Навігаторів» — українці, європейці, тому й наша модель бачення історії — україноцентрична і європоцентрична. Це виявляється і тоді, коли говоримо про сучасніші періоди, і навіть коли пишемо про первісність.

¹ Власне кажучи, це теж європейська назва — на честь Америго Веспуччі, який зрозумів, що то окремий континент, а не Індія.

Про джерела

Цей навігатор присвячений початкам людської історії. Але звідки ми про них знаємо?

Писемна й дописемна історія

Історики намагаються залучити до вивчення якомога більше інформації, яку здобувають із різних джерел. Традиційно **історичними джерелами називають писемні**, наприклад:

- судові нотатки,
- бухгалтерські документи,
- художню літературу,
- листи й щоденники,
- списки закупів,
- написи на предметах (так, те, що ви написали маркером на стіні, може стати джерелом для майбутнього історика).

Одним словом, ідеться про все, що можна прочитати.

Час до писемності — тобто той, з якого записів не лишилося, — за такого підходу називають **доісторією**. Також іноді використовують термін «первісна історія».

Щодо часу й місця виникнення першої писемності серед істориків немає єдності — це або Месопотамія (межіріччя Тигру та Євфрату), або Єгипет. У давній Месопотамії писали на глиняних табличках. Найдавнішою пам'яткою, яка подібна до письма, є табличка з Кіша, яку датують приблизно 3500 роком до Р. Х. Єгипетське піктографічне (піктограма — умовний малюнок предмета, явища чи дії) письмо виникло приблизно 3000 року до Р. Х.

Власне, уявлення про давність і місце появи писемності залежить від сприйняття таблички з Кіша:

- якщо ми вважаємо зображення на ній іконками, які передають загальну ідею, не відповідаючи конкретним фрагментам людської

Теорії походження людства

Креационізм

Довгий час ідеї походження людства ґрунтувалися **на релігійних текстах** — якщо йдеться про Європу, то на Біблії. Пригадуєте, з чого починалася «Повість временних літ»? Так, із Великого потопу, і саме свідчення щодо цієї події намагався знайти один з учасників розкопок Гінцівської стоянки.

Згідно з релігійними писаннями, людина — це творіння (креація) вищої істоти, Творця. Такий погляд на походження людства (і всього світу) називають креационізмом.

У більшості давніх релігійних учень йдеться про те, що люди були створені в дуже давній, міфічний час. Про ті події уявлення доволі невиразні: буддизм, одна із сучасних світових релігій, узагалі констатує беззмістовність розмов на цю тему — людина просто не здатна зрозуміти суті речей.

Створення людини на ілюстрації із рукопису XIV століття.

Походження людини

Еволюціонізм

Натомість у пізніших релігіях — ісламі й християнстві — уявлення про появу людини цілком конкретні й дуже схожі між собою. Відомо, що першу людину звали Адам і була вона створена з глини, а Творець (Бог, Аллах) вдихнув в Адама життя. Перша жінка — Ева в християнстві чи Хавва в ісламі — була створена з ребра Адама. Після того як Адам і Ева (Хавва) спокусилися забороненими плодами, Бог вигнав їх з раю — від них і походять усі люди на землі.

У XIX столітті, дізнаючись дедалі більше про минуле нашої планети, науковці висунули іншу теорію — про поступовий розвиток (еволюцію) людства до того вигляду, у якому ми його знаємо нині. За теорією еволюції, усе живе на Землі розвивається згідно з принципами **природного добору** й **адаптивності видів**. Частина загальної біологічної еволюції спричинила розвиток видів роду *Homo* до сучасного стану (єдиний вид, який існує нині, — це ми з вами, *Homo sapiens*, тобто людина розумна; іноді сучасних людей називають навіть *Homo sapiens sapiens*).

Креационістська концепція ґрунтується на вірі й не потребує доведення: усе вже написано у священних текстах. А от наукове мислення — це постійний сумнів, **пошук нової інформації**, готовність змінювати свої уявлення про світ, якщо факти цього потребуватимуть. Завдяки цьому пошуку й була сформульована теорія еволюції.

У середині XIX століття жив і працював англійський вчений Чарлз Дарвін. Він сформулював теорію поступової еволюції організмів на основі досліджень тварин і рослин під час своєї навколосвітньої подорожі на кораблі «Бігль».

Окрім безпосереднього спостереження й збирання флори та фауни, Дарвін проводив експерименти. Класичний приклад його досліді — так званий «дарвінівський метелик». Науковець поміщав до темного трюму корабля гусінь і лялечки, що перетворюються на метеликів. Життя цих метеликів було коротке — лише день, після чого вони гинули. Поступово нові й нові покоління в темному трюмі втрачали забарвлення. І так ті види метеликів, які мали яскраві крильця, внаслідок дарвінівського експерименту набули темних кольорів.

Подорож на біс